

1642 TARİHLİ AVÂRIZ DEFTERİNE GÖRE ERZURUM ŞEHİRİ

*Mehmet İNBAŞI**

ÖZET

Osmanlılarda klâsik dönem olarak nitelendirilen XVI. yüzyılın en önemli kaynakları olan ve ait olduğu bölge ile ilgili olarak sosyal ve ekonomik yapı, toprak sistemi hakkında önemli bilgiler veren Tapu-Tahrir Defterleri'nin yerini, XVII. yüzyılda kısmen de olsa Avâriz Defterleri almıştır. Nüfus verilerini sağlıklı olarak yansıtmasa bile, Avâriz Defterleri, XVII. yüzyıl için önemli kaynak niteliğindedirler. 1642 yılına ait bu Avâriz Defteri'nde Erzurum Eyâleti'nin idarî yapısı, şehrin idarecileri, meslekî ve askerî sınıflar, dinî ve sosyal kurumlar hakkında önemli bilgiler vardır.

Anahtar Kelimeler

Erzurum, eyâlet, XVII. yüzyıl, avâriz, Erzurum vakıfları, Erzurum Şehri, Doğu Anadolu, Erzincan, Bayburt.

Bu çalışmada, 1642 tarihli bir avâriz defterinden elde edilen bilgilerden istifade ile, XVII. yüzyıl Anadolu'sunun doğusunda yer alan ve stratejik bir konumda bulunan Erzurum şehrinin ictimaî, iktisadî ve idarî yapısı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Osmanlı Fethine Kadar Erzurum

Coğrafi konumu itibariyle, en eski devirlerden beri Mezopotamya, İran, Kafkasya ve Anadolu arasında devamlı bir hudut konumunda bu-

* Yard. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

lunan bölge, tarih boyunca her yönden gelen çeşitli milletlerin tesirinde kalmış, hatta bu kavimler tarafından yer yer iskân edilmiştir.

Bölgede bu kavimlerin meydana getirdiği en eski devlet, Hayaşa ve Azzi krallığıdır. Daha sonra sırasıyla Hurri ve Sami, M.Ö.1200'de Urartu, müteakiben Büyük İskender, M.S. I. yüzyılda ise Roma hakimiyeti görülmektedir¹. İmparator II. Theodosius zamanında inşa edilen ve buna izafeten Theodosiopolis adı verilen şehir, hudut/limitae olma özelliğini bu dönemde de devam ettirmiştir. Daha sonra bölgeye Müslüman Araplar'ın akınları başlamış, Bizans ise Sivas-Erzurum hattına çekilmiştir. İlk olarak bu dönemde İslam kaynakları, Theodosiopolis'ten sürekli olarak Kalikala diye bahsetmişlerdir. Ermeni kaynaklarında ise Theodosiopolis yerine daha çok Karin/Garin ismi kullanılmıştır².

XI. yüzyılın ortalarına doğru Doğu Anadolu'da Selçuklu Türkleri görünmeye başlamıştır. Tuğrul Bey zamanında Azerbaycan valiliğine tayin edilen İbrahim Yınal, yanına Kutalmış'ı da alarak 1048-1049'da Theodosiopolis'e kadar akınlarını genişletmiştir. İbrahim Yınal'dan sonra Sultan Tuğrul da, 1054'te Doğu Anadolu'ya gelerek Deve Boynu mevkiinden geçip, ovaya hakim bir tepeye çıkarak buradan Theodosiopolis şehrini ve kalesini seyretmiştir. Kalenin fethinin uzun bir zaman alacağını düşünerek geri dönmüştür.³ Malazgird Zaferi'nden sonra Emir Saltuk, Theodosiopolis ve havalisini ele geçirmiştir. Theodosiopolis, Türk hakimiyetine girdikten sonra Rum memleketi veya Roma (Bizans) ülkesi manasına gelen Arz-ı Rum ismini almıştır.

Bölgedeki Saltuklu hakimiyeti 1202 yılına kadar devam etmiş, bölge bu tarihten sonra Anadolu Selçuklularının hakimiyeti altına girmiştir.⁴ 1242'de Moğollar'ın Erzurum'u ele geçirdiği ve bölgeyi yağma ettikleri görülmektedir. Erzurum ve çevresindeki İlhanlı hakimiyeti, 1256'dan 1336'ya kadar sürmüştür. Daha sonra Erzurum, 1332-1340 arasında

¹ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1525-1566)*, Ankara 1998, s. 16-17; Mükrimin H. Yınanc, "Erzurum" *İA*, IV, s. 346-347.

² Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992, s. 3-5; Yınanc, "Erzurum", *İA*, IV, s. 348.

³ Bu bölge günümüzde Sultan Sekisi olarak isimlendirilmektedir. Konukçu, *a.g.e.*, s. 8-14.

⁴ Konukçu, *a.g.e.*, s. 21-26.

Sutaylılar, 1340-1358'de Çobanlılar, 1335-1381 yılları arasında ise Eratnalılar'ın hakimiyetinde kalmıştır. Eratna Devleti zamanında Erzurum ve civarı Kara Koyunlular'ın daha sonra da Erzincan Emiri Mutahharten'in hakimiyeti altına girmiştir. Timur Anadolu'ya geldiğinde Erzurum, Mutahharten'in elinde bulunuyordu. Eratna hakimiyeti zamanında ise Erzurum ve Bayburd civarına Akkoyunlu Türkmenleri'nin yerleştirildikleri görülmektedir⁵.

Ankara Savaşı'ndan sonra Kara Koyunlular ile Akkoyunlular arasında büyük mücadelelere sahne olan Erzurum ve çevresi, Uzun Hasan zamanında kesin olarak Akkoyunlu hakimiyeti altına alınmıştır. Uzun Hasan'ın oğlu Yakub Bey zamanında Gürcüler'in Erzurum'a kadar akınlar yaptıkları görülmektedir. Şah İsmail'in, Safevî Devleti'ni kurup 1502'de Tebriz'i ele geçirmesiyle Akkoyunlu Devleti'ni yıkmış ve bölgeyi hakimiyeti altına almıştır.

2. Erzurum'un Osmanlı Hakimiyetine Girmesi ve İdarî Yapısı

Osmanlı-Safevî ilişkilerinin gerginleşmesi neticesinde, Yavuz Sultan Selim tarafından yapılan Çaldıran Seferi, Tebriz'e kadar birçok bölgenin Osmanlılar'a geçmesini sağlamıştır. Erzurum çevresinde Osmanlı hakimiyeti, Çaldıran Zaferi'nden sonra tesis edilmesine rağmen Erzurum'un Osmanlı hakimiyetine giriş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Muhtemelen Osmanlı idaresine geçiş tarihi 1518'dir. Çünkü 1520 tarihli Karaman-Rum Eyaletleri'nin tahririni içeren tapu-tahrir defterinde Erzurum, nahiye statüsünde Bayburd Sancağı'na bağlı Şogayn Kazâsı'na tabi olup Osmanlı toprağı olarak zikredilmiştir⁶.

Erzurum Beylerbeyliği, 26 Eylül-3 Ekim 1535 tarihleri arasında kurulmuş olup ilk beylerbeyi Mehmed Han'dır. Beylerbeyliğe bağlı olarak Kemah, Erzincan, Kelkit ve Bayburd'dan ibaret Paşa Sancağı, Erzurum, Trabzon, Kız-ucan, Kiğı, Pasin ve İspir sancakları olmak üzere 7 sancak bulunmaktaydı. 1536'da beylerbeyliğe Şarkî-Karahisar sancağı da dahil

⁵ Konukçu, *a.g.e.*, s. 85-90; Aydın, *a.g.e.*, s. 24-25.

⁶ BOA. TD. 387, v. 436-439.

edilerek sancak sayısı sekize çıkarılmıştır⁷. Aydın'ın verdiği bu bilgilere karşılık İnalçık, beylerbeyliğin kuruluş tarihini belirtmeden Paşa Sancağı olarak Erzurum, Şarkî Karahisar, Kiğı, Hınıs, Yukarı Pasin, Malazgird, Tekman, Kız-ucan, İspir, Tortum, Namervan ve Mecinkerd (Micingerd) sancaklarından ibaret olduğunu kaydetmektedir ki, bu durumda sancak sayısı 12'dir⁸. Yine İnalçık, *Encyclopedia of Islam*'daki Erzurum madde-sinde, 1534'te Erzurum Beylerbeyliği'nin kurulduğunu ve adı geçen 12 sancaktan oluştuğunu belirtmektedir⁹. Beylerbeyliği'nin kuruluşu sıra-sındaki sancak sayısı hakkında Aydın ile İnalçık'ın verdikleri bilgilerde farklılıklar vardır.

Kanunî döneminde olduğu gibi, III.Murad döneminde başlayan 1578-1590 Osmanlı-İran harpleri sırasında Erzurum, Osmanlı ordularının toplandığı, erzak ve mühimmatını biriktirdiği başlıca ikmal ve hareket üssü olmuştur¹⁰. Özellikle 1578-90 Osmanlı-İran Harbi'nde Lala Mustafa Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa ve Ferhat Paşa Erzurum'u merkez olarak kullanmışlardır¹¹. Erzurum'un bu statüsü XVI. yüzyıl sonları ile XVII. yüzyıl boyunca da devam etmiştir.

Abaza hadisesi sırasında da Erzurum tekrar gündeme gelmiştir. XVII. yüzyılın birinci yarısında İran tehdidinin artması üzerine Revan Seferi'ne çıkan IV. Murad, Haziran 1635'te Erzurum'a gelerek bir hafta kalmış ve çeşitli imar faaliyetlerinde bulunmuştur¹².

Erzurum'un idarî yapısı hakkında bilgi veren 1609 tarihli *Ayn Ali Efendi Risalesi*'nde "Eyâlet-i Erzurum on sancaktır" şeklinde kaydedilmesine rağmen 12 sancağın ismi zikredilmiştir¹³. İncelemekte olduğumuz

⁷ Aydın, *a.g.e.*, s. 61-62.

⁸ Halil İnalçık, "Erzurum", *İA*, IV, İstanbul 1988, s. 353.

⁹ H. İnalçık, "Erzurum", *EF*, Leiden 1960, s. 712.

¹⁰ H. İnalçık, "Erzurum", *İA*, IV, s. 354; Cevdet Küçük, "Erzurum", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 323.

¹¹ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, İstanbul 1993, s. 32 vd.

¹² İnalçık, IV. Murad'ın Erzurum'a gelişini Haziran 1635, "Erzurum", *İA*, IV, s. 355, Cevdet Küçük ise Temmuz 1635 olarak göstermektedir. "Erzurum", *DİA*, XI, s. 323

¹³ Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman der-Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul 1280, s. 23-24.

1642 tarihli defterde ise Erzurum Eyâleti'ne bağlı olarak 14 sancağın ismi kaydedilmiştir.

XVII. yüzyılda Erzurum ile ilgili en geniş bilgi, 1645 yılında bu bölgeye gelen Evliya Çelebi tarafından verilmektedir¹⁴. Buna göre; "... Eyalet on iki sancaktır. Hazine defterdârı, defter kethüdâsı, tımar defterdârı, çavuşlar kethüdâsı, çavuşlar emini ve kâtibi vardır. Alay beyisi, çeri başısı dahi vardır. Sancakları ber-vech-i âtidir. Karahisâr-ı Şarkî, Kiğı, Pasin, İspir, Hınıs, Malazgird, Tekman, Kız-ucan, Tortum, Micinkerd, Mamervan, Erzurum sancaklarından ibarettir. Erzurum Paşa sancağıdır" şeklinde bilgiler bulunmaktadır¹⁵. Yine *Seyahatnâme*'de, "...yeniçeri ağası, yedi oda dergâh-ı âli yeniçerileri, bir oda topçu, bir oda cebecileri vardır. Bunların cümlesi kal'a içinde sâkindirler" diye askerî sınıf hakkında; "...iki bin beş yüz kul ve dizdarı, on iki ağası, üç kal'asında buğday anbarları, yüz seksen pare topları, Tebriz kapusunda iki hisariçe arasında Murad Han'ın on iki bal yemez topları var..." şeklinde de kale görevlileri hakkında bilgiler verilmiştir.

Beylerbeyliğin kuruluşundan XVII. yüzyıl ortalarına kadar tâbi sancakları şu şekildedir.

1535/1	1535/2	Ayn Ali	1642	Evliya Çelebi
Bayburd	Erzurum	Erzurum	Bayburd	Erzurum
Erzincan*	Hınıs	Hınıs	Erzincan	Hınıs
Erzurum*	İspir	İspir	Erzurum	İspir
İspir	Kız-ucan	Tortum	Şiryan	Tortum
Kelkit*	Kiğı	Karahisar-ı Şarkî	Hınıs	Karahisar-ı Şarkî
Kemah*	Malazgird	Kız-ucan	İspir	Kız-ucan
Kız-ucan	Mecinkerd	Kiğı	Kelkid	Kiğı
Kiğı	Namervan	Malazgird	Kemah	Malazgird
Pasin	Şebinkarahisar	Mamervan	Kız-ucan	Mamervan
Trabzon	Tekman	Micinkerd/Pasin-i Süflâ	Kiğı	Micinkerd
-	Tortum	Pasin-i Ulyâ	Koğanis	Pasin
-	Yukarı Pasin	Tekman	Pasin	Tekman
-	-	-	Tercan	-

¹⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname II*, İstanbul 1314, s. 205-219.

¹⁵ *Seyahatname II*, s. 205-206.

-	-	-	Tortum	-
TOPLAM: 7	12	12	14	12

* Bu sancaklar Aydın tarafından Paşa Sancağı olarak tek bir sancak şeklinde gösterilmiştir.

Tabloda 1535/1 olarak gösterilen kısımda Aydın'ın vermiş olduğu rakamlar kullanılmıştır. Aydın; Kemah, Kelkit, Erzincan ve Bayburd'un Paşa Sancağı şeklinde bir sancak olarak değerlendirip 1535'te Erzurum Beylerbeyliği'nin 7 sancağı olduğunu kaydetmiştir. 1536 yılında da Şarkî-Karahisar'ın dahil edilmesiyle sancak sayısının 8 olduğunu belirtmektedir¹⁶. 1535/2 olarak gösterilen kısımda ise, İncalcık'ın verdiği rakamlar değerlendirilmiştir. İncalcık, 1535'te Erzurum Beylerbeyliği'nin 12 sancaktan ibaret olduğunu belirtmektedir¹⁷.

İncalcık ve Ayn Ali'nin verdiği liste aynı olmasına rağmen 1642'de sancak sayısı 14 olup Bayburd, Erzincan, Tercan, Kemah, Kelkid, Şıryan gibi 6 yeni sancağın dahil edildiği, buna karşılık İncalcık ve Ayn Ali'nin listesinde bulunan Karahisar-ı Şarkî, Malazgird, Tekman, Micingerd ve Mamervan gibi 5 sancağın kaydedilmediği görülmektedir. Fakat Evliya Çelebi, Ayn Ali'nin verdiği sancak listesinin aynısını vermiştir.

3. 1642 Tarihli Avâriz Defteri

Erzurum ile ilgili olarak, XVII. yüzyıla ait 1642 tarihli bir avâriz defterinden¹⁸ elde edilen bilgiler bu çalışmada değerlendirilmiştir.

¹⁶ Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği*, s. 61-62.

¹⁷ İncalcık, "Erzurum", *İA*, IV, s. 353.

¹⁸ Avâriz ile ilgili olarak bkz. Ö. Lütfi Barkan, "Avâriz", *İA*, II, İstanbul 1993, s. 13-19; Halil Sahillioğlu, "Avâriz", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 108-109; M. Canard, "Awarid", *EP* I, p. 760-762. Avâriz haneleri, gerçek hane olmayıp itibarî bir vergi hanesidir. Dolayısıyla avâriz defterlerinde kaydedilen hanelerden hareketle şehrin o döneme ait nüfusu hakkında bir tahminde bulunmak hatalı olur. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, "1616 Tarihli Halep Avâriz Defteri", *OTAM* 8, Ankara 1997, s. 249-253; Rifat Özdemir, "Avâriz ve Gerçek-Hane Sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler", *X. Türk Tarih Kongresi (Ankara 22-26 Eylül 1986) Kongreye Sunulan Bildiriler*, IV, Ankara 1993, s. 1581-1584; Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avâriz Defteri", *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler Araştırmalar*, Isparta 1999, s. 119-122; Bruce McGowan, "Osmanlı-Avâriz-Nüzül Teşekkülü 1600-1830", *VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler II*, Ankara 1981, s. 1327-1331; Feridun M. Emecen, "Kayacık Kazâsının Avâriz Defteri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*,

İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Mâliyeden Müdevver Defterler Katoloğu'nda 5142 numarada kayıtlı Erzurum Eyaleti ile ilgili bir avâız defteri bulunmaktadır. Defterin giriş kısmında icmal başlığı altında Erzurum'a bağlı merkez ile birlikte 14 kazânın ismi zikredilmiştir. Daha sonra “Bi-avni'llahi teâla, Defter-i hânehâ-i eyâlet-i Erzurum ki be-mübâşeret-i hakîr hâlâ müceddeden tahrîr kerden fermûde ber mûceb-i fermân-ı âli tahrîr şûd el-vâki fi evâil-i şehri-i Cemâziye'l-ûlâ sene isnâ ve hamsîn ve elf” ibaresi kaydedilmiştir¹⁹. Bu kayıttan Erzurum Eyaleti'nin zamanın padişahı Sultan İbrahim'in emriyle Evail-i Cema-ziyel-evvel 1052/28 Temmuz-6 Ağustos 1642 tarihinde yeniden tahrir edildiği anlaşılmaktadır. Bu defter Erzurum Eyâleti'nin cizye ve avâız muharriri Cafer Efendi adlı bir kimse tarafından hazırlanmıştır²⁰.

Yapılan bu çalışmada, 1642 tarihli avâız defterinde verilen bilgiler değerlendirilerek şehrin durumu ortaya konulmuştur. Erzurum Eyâleti'nde avâız hanelerini tespit etmekte kullanılan kesin bir rakam yoktur. Burada şehirdeki avâız hanelerinden ziyade, şehrin iktisadî ve sosyal durumu ile mahalleleri ve askerî zümreleri hakkında bilgi verilmiş, avâız hesaplarına girilmemiştir.

Şunu ifade etmek gerekir ki, Erzurum ile ilgili bu avâız defterinde, tahrir çağı olarak isimlendirilen XVI. yüzyıldaki tahrir defterleri kadar detaylı bilgiler bulunmaktadır. Bir avâız defteri olmasına rağmen ihtiva ettiği kazâlardaki mahalleler, reaya, tımar ve zeamet tasarruf edenler, vakıflar, hatip, imam, müezzin ve müderrisler, fakir ve işsizler, yeniçeri, sipahi, cebeci gibi askeri birlikler ile vergiye dahil ve muaf olan haneler hakkında önemli bilgiler verilmiştir.

Sayı:12, İstanbul 1982, s. 159-163; Oktay Özel, “17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avâız Defterleri”, *XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994), Kongreye Sunulan Bildiriler III*, Ankara 1999, s. 735-743.

¹⁹ BOA. MAD. 5142, s. 2.

²⁰ Cafer Efendi'nin aynı tarihlerde Karahisar-ı Şarkî Livâsı'nı da tahrir ettiği, 1053'te ise Erzurum Eyâleti'ndeki cizye gelirlerinin kaydedildiği başka bir defter daha hazırladığı görülmektedir. BOA. MAD. 299; BOA. MAD. 7521; BOA. MAD. 2929.

Bahsedilen defter 1126 sayfa olup Erzurum Eyaleti'ne bağlı şu kazâları ihtiva etmektedir: Kazâ-i Erzurum²¹, Kazâ-i Bayburd²², Kazâ-i Erzincan²³, Kazâ-i Tercan²⁴, Kazâ-i Kemah²⁵, Kazâ-i Kelkid²⁶, Kazâ-i Şiryan²⁷, Kazâ-i Tortum²⁸, Kazâ-i İspir²⁹, Kazâ-i Hınıs³⁰, Kazâ-i Kızucan³¹, Kazâ-i Koğaniş³², Kazâ-i Pasin³³, Kazâ-i Kiğı³⁴. Bunlar toplam 14 kazâdır. Defterde kaydedilen kazâlar arasında sayfa boşlukları bulunmaktadır.

4. Erzurum Şehri

1520 tarihli tahrir defterinde Erzurum, nahiye statüsünde Rum Beylerbeyliği'ne tabi Bayburd Sancağı'nın Şogayn Kazâsı'na bağlı olarak kaydedilmiştir. Bu kazânın diğer nahiyeleri, Erzurum-âbâd, Cinis, Çermeli, Serçeme, Ovacık, Geçik, Karaş-Kulı ve Tekman'dır. 1533'te Erzurum'da Mevlana Ahmed-ed-Din isminde bir kadının bulunması, kazâ merkezinin daha sonra Şogayn'dan Erzurum'a nakledildiğini göstermektedir. Ancak Erzurum şehri, hudutta bulunduğu Safevî ve Gürcü baskınları neticesinde halkı dağılıp, şehir boş ve harap hale geldiğinden, buranın gelişmesi için köklü tedbirlere ihtiyaç vardı. Nitekim 1520'de Erzurum'da boş ve harap vaziyette on iki mahallenin olduğu kaydedilmiştir. Bu mahallelerden üçü kale kapılarına izafeten Erzincan, Tebriz ve Gez Kapı Mahallesi diye anılmaktadır. Bu tarihte Erzurum şehrinin vergi hasılatı olarak 15.000 akçe kaydedilmiş olup daha sonra

²¹ BOA. MAD. 5142, s. 1-174.

²² Aynı defter, s. 178-297.

²³ Aynı defter, s. 302-432.

²⁴ Aynı defter, s. 438-508.

²⁵ Aynı defter, s. 514-631.

²⁶ Aynı defter, s. 638-683.

²⁷ Aynı defter, s. 686-730.

²⁸ Aynı defter, s. 734-770.

²⁹ Aynı defter, s. 774-840.

³⁰ Aynı defter, s. 846-890.

³¹ Aynı defter, s. 898-919.

³² Aynı defter, s. 926-964.

³³ Aynı defter, s. 966-1036.

³⁴ Aynı defter, s. 1046-1126.

Erzurum'un, "hâli ve harab olduğu için tımara verilmediği, ancak padişah haslarına kaydedildiği" belirtilmiştir³⁵. Erzurum şehrinin harap olarak gösterilmesi, burada kimsenin oturmadığı anlamına gelmemektedir. Nitekim şehirden 15.000 akçelik gelir temin edildiğine göre, bir miktar insanın yaşadığı anlaşılmaktadır.

Kanunî dönemine ait 1540 tarihli Tahrir Defteri'nde "bölgenin elli altmış yıl hâli ve harab kaldıktan sonra, Kanunî zamanında şenlenmeye yüz tuttuğu" belirtilmektedir³⁶. Nitekim Erzurum Beylerbeyliği'nin kurulması ile birlikte Paşa Sancağı'na dahil edilen Erzurum, Dünbüllü aşireti beylerinden Dünbüllü Hacı Bey'in idaresine verilmiştir. Erzurum'un ilk beylerbeyi Mehmed Han, şehir merkezinde mülkler satın almakta ve bunları değerlendirmekteydi. Alınan mülkler arasında pek çok dükkan, değirmen ve kervansaray bulunmakta olup bunlar tamir edilip işleme açılmaktaydı³⁷.

1540 yılında Erzurum şehrinde 27 mahalle bulunmaktadır. Bu mahallelerin vergi hasılâtı 16.350 akçe olup şehrin diğer mahsûlâtı ile birlikte 36.350 akçeye ulaşmaktaydı³⁸.

1548'de yapılan Elkas Seferi dolayısıyla Erzurum kalesindeki muhafızların sayısı artırılmış ve bu yeni gelenlerin sahipsiz yerlerden arsa almalarına ve kale içinde evler yapmalarına izin verilmiştir. 1552 ve 1554 yıllarındaki İran harpleri dolayısıyla Erzurum kalesindeki asker sayısı yeniden artırılmış ve buraya yeniçeriler de yerleştirilmişlerdir. 1540-1555 yılları arasında Erzurum'da 2.000-3.000 kişinin yaşadığı tahmin

³⁵ Dündar Aydın, "Erzurum Şehrinin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı İskânı ve İlk Sâkinleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı:1, Erzurum 1970, s. 104-105.

³⁶ "Şehr-i mezkur serhad olmağın Kızılbaş ve Gürcü mazarratından ahalişi perakende olub an zaman hâli ve harab kalub Hazret-i Padişahi âlem penâh hallede mülkehû kibelinden kal'ası ta'mir olunub ve hisar eri ve gönüllü yazılıb mezkurlar dahi kal'a içinde bina eylemek üzere, henüz reaya cem' olmağın..." şeklinde bir kayıt vardır. Nurullah Karta, *1540 Tarihli Tapu-Tahrir Defterine Göre Erzurum Kazâsı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 1997, s. 54.

³⁷ Aydın, a.g.m., s. 107.

³⁸ Karta, *Erzurum Kazâsı*, s. 55-57.

edilmektedir³⁹. Amasya Antlaşması'ndan (1555) sonra iskân daha da hızlanmıştır.

Ermeniler'in tekrar şehre dönmesiyle şehirdeki ticarî faaliyetlerin de arttığı görülmektedir⁴⁰. 1591'de yapılan tahrirde göre Erzurum'da 524 hane bulunmakta olup bunun 295'i Müslüman, 229'u da gayr-i müslim idi⁴¹.

Doğu hududunda Osmanlı ordularının önemli bir üssü olan Erzurum, XVII. yüzyılın ilk yarısında Abaza Mehmed Paşa isyanı ile, devleti temelden sarsan çok şiddetli bir iç buhrana da sahne oldu. Abaza hadisesinden sonra Sultan IV. Murad, Revan Seferi sırasında Haziran 1635'te Erzurum'a gelmiş ve bir takım imar faaliyetlerinde bulunmuştur⁴².

a. Erzurum Şehrinin Mahalleleri

İncelediğimiz 1642 tarihli defterde Erzurum Kazâsı, 1-174. sayfalar, Erzurum Şehri ise 1-75. sayfalar arasında kayıtlıdır. Erzurum şehir merkezinde bulunan 18'i Müslüman 1'i gayr-i müslim 19 mahalle ayrı ayrı kaydedilmiştir. Bu mahallelerde meskûn olan askerî, dinî ve idarî görevliler ile halk yetim, fakir, dul, işsiz ve vakıf görevlisi şeklinde 1642 tarihli defterde tek tek gösterilmişlerdir. Fetihden itibaren Erzurum şehrinde bulunan mahallelerin isimleri şunlardır.

ERZURUM MAHALLELERİ

1520	1540	1642
Ahî Pîr Mahmud	Abbas Derviş Zâviyesi	Ali Paşa
Baba Kulu	Ahî Ayvad	Ayas Paşa
Edhem Şeyh	Ak Şeyh Zâviyesi	Bâb-ı Gürcü
Erzincan Kapı	Alaca Kilise	Cami-i Kebîr
Gez	Baba Kulu Zâviyesi	Cedîd
Hasan Şeyh	Cami-i Kebîr	Darağacı

³⁹ Aydın, a.g.m., s. 113-114.

⁴⁰ Ermenilerin XVII. yüzyılda Erzurum'daki faaliyetleri ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz. F. Macler, "Erzeroum ou Topographie de la Haute Arménie; Texte Arménien de Hakob Karnétsi (XVIIe Siècle)", *Journal Asiatique* (Mars-Avril 1919), s. 153-237.

⁴¹ Küçük, "Erzurum", *DİA*, XI, s. 325.

⁴² İnalçık, "Erzurum", *İA*, IV, s. 354-355.

Hasan-ı Basrî	Edhem Şeyh	Dönükler
Haydârî Hâne	Erzincan Kapısı	El-Hac İlyas
Kılıç-oğlu	Hasan-ı Basrî Zâviyesi	Gez
Melik Saltuk	Hasan Şeyh Zâviyesi	Hasan-ı Basrî
Tebriz Kapı	Haydar-hâne	İskender Paşa
Ziyad-oğlu	Kalem-oğlu Zâviyesi	Kara Kenîse
-	Kân Kapısı	Kazan Big
-	Kara Kilise	Kul-oğlu
-	Kılıç Derviş Zâviyesi	Mehdi Baba
-	Kırk Çeşme	Mirza Mehmed
-	Mansûre	Mumcu
-	Mehdi Baba Zâviyesi	Murad Paşa
-	Mekeç-oğlu	Sultan Melik
-	Melik Saltuk Zâviyesi	-
-	Mirza Mehmed Mescidi	-
-	Ser-gerdan Tepesi	-
-	Sülûk	-
-	Şeyh Süle	-
-	Tabbağân	-
-	Tebriz Kapısı	-
-	Yakutiye	-
12	27	19

Tabloda görüldüğü gibi 1540 yılında Erzurum şehrinde 27 mahalle, 1642'de 19 mahalle kaydedilmiştir. Buna rağmen 1645'te Erzurum'a gelen Evliya Çelebi, "...Cümlesi yetmiş mahalle İslam, yedi mahalle Ermeni'dir. Kıbtî ve Yahudisi yoktur"⁴³ şeklinde 77 mahalle olduğunu belirtmektedir. Fakat Evliya Çelebi'nin kaydını teyid edebilecek arşiv vesikalarına ve başka bir kayda rastlanmamıştır.

⁴³ *Seyahatname II*, s. 210.

1540 yılında kaydedilmiş olan mahallelerden Kara Kenise, Mirza Mehmed, Cami-i Kebir, Hasan-ı Basrî, Sultan Melik ve Mehdi Baba mahalleleri 1642'de de kaydedilmiştir. Bunun dışında 12 adet yeni mahallenin kurulduğu görülmektedir. Buradan da XVII. yüzyıl içerisinde, Erzurum şehrine yeni nüfusun nakledilmiş olduğu ve bunların da yeni mahalleler teşkil ettikleri anlaşılmaktadır.

1642 tarihli deftere göre Erzurum şehrinin mahalleleri şu şekildedir.

*Kara Kenise/Kilise:*⁴⁴ Erzincankapı yanında olduğu bildirilen bu mahallede 1 zaim, 11 tımar sahibi, Ayas Paşa evkafına ait 8 hane olmak üzere 36 hane bulunmaktaydı.

*İskender:*⁴⁵ Erzurum kalesi içerisinde bulunan mahallede tımar sahibi 8, yeniçeri 16, dergâh-ı âli sipahisi 7, kale muhafızı 14, gılmân-ı yemîn ve yesâr 5, imam, hatip ve müezzin 5, fakir ve işsiz-güçsüz 16, ticaretle meşgul 28 müslüman hane, 60 zımmî hane, zımmî fakir 13 hane ve vakfa tahsis edilen 7 hane olmak üzere 179 hane bulunmaktaydı. Bu mahalleye 4 yeni ev yapılmıştır.⁴⁶ Müslümanlardan 14, zımmîlerden 18 meslek grubu faaliyeteydi.

*Mirza Mehmed:*⁴⁷ Kale içerisinde bulunan bu mahallede tımar sahibi 7, yeniçeri 13, dergâh-ı âli sipahisi 2, gönüllü 4, Erzurum kalesi muhafızı 7, fakir ve işsiz-güçsüz 5 ve 12 tane de ayrı olmak üzere toplam 50 hane vardı.

*Kazan Big/Pik*⁴⁸ *Mahallesi:*⁴⁹ Erzurum kalesi içerisinde bulunan mahallede, Erzurum vilayeti tımar defterdarı Mîr Mehmed Efendi ikamet etmekteydi. Mahallede 10 tımar erbabı, 12 yeniçeri ve cebeci, 4 dergâh-ı âli sipahisi, 4 gönüllü, 6 kale muhafızı, 2 imam, müezzin, 12 fakir ve işsiz, orta halli 16 hane olmak üzere 66 hane vardı. 11 meslek grubu faaliyeteydi.

⁴⁴ BOA. MAD. 5142, s. 2-3.

⁴⁵ Aynı defter, s. 3-8.

⁴⁶ Aynı defter, s. 8.

⁴⁷ Aynı defter, s. 9-10.

⁴⁸ Pik/Big; Çağatay ve Doğu Türkçesinde Beğ anlamına gelmektedir.

⁴⁹ BOA. MAD. 5142, s. 11-13.

Kuloğlu:⁵⁰ Erzincankapı yakınlarında bulunan mahalle, daha sonra kaleye dahil olmuştur. Mahallede askerî görevlilerden 27 hane, fakir ve işsizlerden 10 hane olmak üzere 37 hane ile Kuloğlu isminde bir de mescid vardı.

Cami-i Kebir:⁵¹ 1642 yılında şehrin en büyük mahallesi olup burada bulunan fakir fukaranın muaf olduğuna dair kayıt vardır⁵². Erzurum kalesi dahilinde bulunan mahallede 166 askerî görevli, 10 kâtip ve hizmetli, çeşitli cami, mescid ve medreselerin görevlileri olan 29 imam, hatip, müderris ve müezzin, 84 yetim, fakir ve işsiz, 56 çeşitli işlerle meşgul hane, 36 Lala Mustafa Paşa'nın vakfı olan hane ve 29 adet de Ayas Paşa evkafına ait hane olmak üzere toplam 410 hane vardı. 20 farklı meslek zümresi vardı.

Hasan-ı Basrî:⁵³ Bu mahalle ile ilgili olarak "...Hasan-ı Basrî kuddise's-sırruh der haric-i şehir mahalle-i mezbûrun zemini aziz-i müşârun-ileyhin vakfı olmağın hane-i avâriz berî olmağla hane tayin olmamıştır" kaydı bulunmaktadır. Buradan anlaşıldığına göre şehrin dışında yer alan Hasan-ı Basrî mahallesi sakinlerinin tamamı avârizden muaf tutulmuşlardır. Mahallede 37 askerî görevli, 3 imam ve müezzin, 20 fakir, yetim ve işsiz, 41'de çeşitli meslek erbabı olmak üzere 101 hane vardı. 7 meslek grubu bulunmaktaydı.

Sultan Melik:⁵⁴ Kalenin dışında yer alan bu mahalle ile ilgili olarak defterde, "...Mahalle-i mezbûre Sultan Melik Selçûkî evkafı olmağla bu ana değin evkaf-ı mezbûre icaresi olmayan hanelerden senede nısıf hane cânib-i mîriye hasıl olub an üslûb-ı sâbık üzere bazı hane-i mezbûrun üzerine deftere kayd olundu" şeklinde kayıt vardır. Mahallede 28 askerî, 3 dinî görevli, 13 fakir ve kimsesiz ile 15 hane ve Mehdi Baba'nın vakfı

⁵⁰ *Aynı defter*, s. 14-15.

⁵¹ *Aynı defter*, s. 16-25.

⁵² "...Mahalle-i mezbûre mütemekkinlerinin ekseriyeti fakir fukara olmağla duaya devam ve müdavemet etmek üzere muaf ve müsellemler olduklarına ahâli-i mahallenin muafnâmeleri olmağla üslûb-ı sâbık üzere fermân-ı âli mucibince muafiyetleri olduğu deftere kayd olundu.", BOA. MAD. 5142, s. 16.

⁵³ *Aynı defter*, s. 26-28.

⁵⁴ *Aynı defter*, s. 29-31.

olan 9 hane olmak üzere toplam 68 hane vardı. 5 meslek zümresi faaliyet-
teydi.

*Mehdi Baba:*⁵⁵ Bu mahalle ile ilgili olarak defterde, “Mehdi Baba nevverallahü merkadehû mahalle-i mezbûre aziz-i müşârun-ileyhin medfun olduğu mahal olup mahallenin zemini kendüye vakf olup hane-i avâriz toprağı olmadığı ecilden hâlâ dahi hane-i asl olmadığı kayd olundu” şeklinde bilgi vardır. Mahallede 17 askerî, 9 dinî görevli ve 17 hane olmak üzere 43 hane ile Gıyas Dede vakfı olan 24 hane bulunmaktadır. Mehdi Baba Mahallesi'ne bağlı bir de Çalab Virdi Şeyh haneleri vardır. Bununla ilgili olarak defterde “Hanehâ-i Çalab Virdi Şeyh haric ez kal'a der Erz. Kıyas Dede tabi-i mahalle-i Mehdi Dede hane-i avâriz feragat olmağın Kıyas Dede merhum olmağla haneye dahil olmadığına deftere kayd olundu” şeklinde bilgi vardır. Burada 41 hane, Lala Mustafa Paşa evkafına dahil 24 hane ve Ali Paşa vakfına ait olarak da 23 hane bulunmaktadır. 6 meslek grubu faaliyet halindeydi.

*Darağacı:*⁵⁶ Erzurum kalesi dışında ve Tebrizkapı yakınlarında bulunan mahallede 96 askerî, 6 dinî görevli ile 50 fakir ve işsiz, 85 hane olmak üzere 237 müslüman hane vardı. Mahallede aynı zamanda 17 tane de gayr-i müslim hanesi ve 11 meslek zümresi vardı.

*Cedid:*⁵⁷ Darağacı Mahallesi'nin dışında yer alan mahallede 16 askerî, 6 fakir ve işsiz ile kimsesiz ve 20 hane nüfus vardı. Lala Mustafa Paşa Vakfına ait 10 hane müslüman nüfus olup toplam 52 hane idi. Cedid Mahallesi'nde 32 adet de gayr-i müslim hanesi bulunmaktaydı. 9 meslek grubu vardı.

*Dönükler:*⁵⁸ Kale haricinde bulunan mahalle ile ilgili olarak defterde “Mahalle-i mezbûre evvelden başka mahalle olmayub Darağacı Mahallesi mülhakatı olup hâlâ Darağacı'nda efrad ve nısif hane ile kayd olundu” şeklinde bilgiler vardır. Buna göre Dönükler Mahallesi, Darağacı Mahallesi'nden ayrılmış yeni bir mahalledir. Mahallede 20 askerî,

⁵⁵ Aynı defter, s. 31-36.

⁵⁶ Aynı defter, s. 37-43.

⁵⁷ Aynı defter, s. 43-46.

⁵⁸ Aynı defter, s. 47-48.

10 dinî görevli ve fakir ile 21 hane olmak üzere toplam 51 hane bulunmaktaydı. 6 farklı meslek grubu faaliyettedir.

*Ali Paşa:*⁵⁹ Kalenin dışında ve Gürcükapı yanında bulunan mahallede 55 askerî, 5 dinî, 23 fakir, yetim ve işsiz, 72 hane, Ali Paşa Camii evkafı olan 8 hane olmak üzere toplam olarak 163 hane bulunmaktaydı. 9 farklı meslek grubu vardı.

*Bâb-ı Gürci/Gürcükapı:*⁶⁰ Erzurum kalesi dışında yer alan mahallede tamamen gayr-i müslim unsurlar ikamet etmekteydi. Mahallede 182 zımmî, 43 fakir, kimsesiz ve işsiz ve 8 Ayas Paşa Vakfı'na ait olmak üzere 233 hane bulunmaktaydı. 30 farklı meslek zümresi olup en fazla olan dericilik idi.

*El-hac İlyas:*⁶¹ Kale dışında ve Gürcükapı'da yer alan mahallede 21 askerî, 6 kimsesiz ve fakir ile 7 hane ticaret ile uğraşan müslüman olmak üzere toplam 34 hane vardı.

*Gez:*⁶² Müslüman ve gayr-i müslimlerin birlikte yaşadığı mahallede 10 müslüman, 28 gayr-i müslim hane bulunmaktaydı. 15 farklı meslek grubu vardı.

*Mumcu:*⁶³ Kale dışında bulunan mahalle, Murad Paşa mahallesine dahil iken oradan ayrılarak müstakil hale getirilmiştir. Mahallede 57 müslüman, 16 tane de gayr-i müslim hanesi bulunmaktaydı. 14 farklı meslek vardı.

*Murad Paşa:*⁶⁴ Kale dışında bulunan mahallede 104 hane olup, 19 meslek grubu vardı.

*Ayas Paşa:*⁶⁵ Bu mahalle defterde isim olarak zikredilmesine rağmen sakinleri hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.

⁵⁹ Aynı defter, s. 49-53.

⁶⁰ Aynı defter, s. 54-58.

⁶¹ Aynı defter, s. 59-60.

⁶² Aynı defter, s. 60-62.

⁶³ Aynı defter, s. 62.

⁶⁴ Aynı defter, s. 66-71.

⁶⁵ Aynı defter, s. 3.

Müslüman ve gayr-i müslimlerin mahallelere göre dağılımı ve toplam hane sayıları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

ERZURUM ŞEHRİNİN NÜFUS DURUMU

Mahalle Adı	Müslüman Hane	Gayr-i müslim Hane
Ali Paşa	163	-
Bab-ı Gürcü	-	233
Cami-i Kebir	410	-
Cedid	52	28
Darağacı	237	16
Dönükler	51	-
El-hac İlyas	34	-
Gez	10	28
Hasan-ı Basrî	101	-
İskender Paşa	99	78
Kara Kenise	36	-
Kazan Big	66	-
Kuloğlu	37	-
Mehdi Baba	165	-
Mirza Mehmed	50	-
Mumcu	57	16
Murad Paşa	104	17
Sultan Melik	68	-
TOPLAM	1.740	416

Tabloda da görüldüğü gibi müslüman nüfusun meskun olduğu mahalleler içinde en büyük olanları Cami-i Kebir, Darağacı ve Ali Paşa'dır. 1.740 hane tespit edilmiş olup bunun %17'sini fakir, kimsesiz ve işsizler, %38'ini orta halli ticaretle uğraşan kimseler, %5'i dinî ve sosyal görevliler, %39'unu da askerî görevliler ve idareciler oluşturmaktadır. Fakat fakir hane sayısının %17 gibi büyük bir rakam oluşturması, bölgenin ekonomik göstergesini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Gayr-i müslim nüfus, en yoğun olarak Bâb-ı Gürci mahallesinde meskun olup 1642 yılında toplam olarak 416 hane idi. Bunun %14'ü fakir, kimsesiz ve işsizlerden oluşmaktadır ki müslüman nüfusa göre bu oran daha düşüktür.

1642'de Erzurum şehrinde toplam 2.156 hane bulunmakta olup, bunun %19.2'si gayr-i müslim, %80.8'i ise müslüman nüfustan oluşmaktadır.

b. Şehirdeki Dinî ve Sosyal Kurumlar

1642 yılında deftere kaydedilmiş 7 adet mescid, 4 cami, 2 medrese, 1 haydar-hane ve 9 adet vakıf tespit edilmiştir.

Mescidler; Sivasî İbrahim, Mirza Mehmed, Kuloğlu, Hasan-ı Basrî Mahallesi Mescidi, Sultan Melik, Mehdi Baba, Dönükler Mahallesi Mescidi.

Camiler; Lala Mustafa Paşa, Cami-i Kebir, Osman Paşa, Ali Paşa Camii.

Medreseler; Ahmediye, Yakutiye.

Haydar-hane.

Vakıflar; İskender Paşa, Sivasî İbrahim Bey, Lala Mustafa Paşa, Kasım Bey, İlyas Ağa, Ayas Paşa, Gıyas Dede, Ali Paşa ve Ebû İshak vakıflarıdır.

Ebû İshak vakfı ile ilgili olarak 1642 tarihli defterde bazı açıklamalar yapılmıştır⁶⁶.

Buna göre “Erzurum'da asûde ve medfun olan kutbü'l-arifin ve umdetü'l-vâsiline meşhur afâk-ı Hazret-i Ebû İshak kuddise's-sırruhu'l-azîz hazretlerinin künbed-i şeriflerinin ta'mir ve meremmetine ve kanâdil ve revgân-ı baha virmek için cizye ve avâriz ve sâyir tekâlifden muaf olmak üzere emr-i şerif-i âlişân ile ta'yin olan zimmîlerdir ki zikir olunur” şeklindeki açıklamadan sonra 8 hane gayr-i müslimin ismi zikredilmiştir. Bu isimlerden sonra ise; “Zimmî-i mezbûrlar kadîmü'l-eyyamdan müteaddid evâmir-i şerife ile aziz-i müşarun-ileyhin künbed-i şeriflerine kendü mallarıyla ta'mir ve meremmeti ve her sene kanâdil ve revgan bahasına nefer başına üçer yüz akçe verib ol mukâbilde cizye ve avâriz ve sayir tekâlif-i örfiyye ve şakkadan muaf olub hizmet-i lâzimelerin edâ edib lâkin aziz-i müşarun-ileyhin âsitânesine üçer yüz

⁶⁶ BOA. MAD. 5142, s. 72-75.

akçe kanâdil ve revgan bahasına vefâ etmeyüb killet ve kemâl-i mertebe-i zaruret üzere olduğu ecilden zımmî-i mezburlar hane ve cizyeleri mukabelesinde her birisi altışar yüz akçe her sene kanâdil ve revgan baha verüb ve sayir meremmata muhtaç oldukça meremmet ve ta'mir eylemek üzere kabul veyahud vech-i meşrûh üzere dahi kabul ve ta'yin ettirilmek teklif olundukda mezbûrîn zımmîler her sene aziz-i müşarun-ileyhin merkad-ı şeriflerine altışar yüz akçe kanâdil ve revgan bahâ vermeye ve lâzım oldukça âsitânesinin meremmet ve ta'mirine muhtac olan yerlerine kendü mallarıyla ta'mir ve meremmet eylemeğe müteahhid olub bu azizin âsitânesinin muayyen vakfı olmayub künbed-i şerifinin hidmeti edâsına zımmî-i mezburlar kadimden ta'yin olunduğu üzere ta'yin olub elzem ve ehem olmağla hane ve cizyeden muaf ve azizin âsitânesine vech-i meşrûh üzere hizmet etmek için muvafiyetleri deftere kayd olundu" şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Bu açıklamalardan Ebû İshak hazretlerinin türbesine ismi geçen 8 gayr-i müslim hane hizmet etmekte olduğu, bunun karşılığında vergiden muaf tutuldukları anlaşılmaktadır.

c. Şehrin Sosyal Yapısı

1642 tarihli deftere göre, Erzurum şehrinde tespit edilen sosyal yapı askerî sınıf, dinî görevliler, fakirler ve orta halli olup ticaretle uğraşan gruplar olarak ortaya çıkmıştır.

Askerî sınıf ile resmî görevliler şunlardır.

Askerî ve İdarî Görevliler	Sayısı
Azebân-ı Kal'a	72
Cebeci	35
Çavuş	8
Divân-ı Erzurum	5
Ebna-i Sipahiyan	3
Erbâb-ı Tımar	91
Gılman-ı kal'a-i Kağızman	3
Gılman-ı kal'a-i Kars	1
Gılman-ı kal'a-i Magazperd	2

Gilmân-ı Yemîn	27
Gilmân-ı Yesâr	74
Kâtib-i Defterhane	4
Kâtib-i Divân-ı Hümâyun	1
Katib-i Rûznâme-i Hümâyun	2
Kethüda-i Gılman	2
Merd-i Kal'a	131
Mîr-alay-ı Erzurum	1
Muhasebe-i Hazine-i Hümâyun	1
Mukataa-i Hazine-i Hümâyun	1
Sipahiyân	35
Tezkire-i Hazine-i Hümâyun	1
Topcuyân-ı Kal'a	13
Yeniçeri	127
Zaim	8
TOPLAM	648

Tabloda da görüldüğü gibi, askerî görevliler içerisinde kale görevlileri ve yeniçeriler büyük bir kesim oluşturmaktadır. Bunun sebebi, Erzurum'un hudut bölgesi olmasından kaynaklanmaktadır. Bunun yanında merkezden görevlendirilen ve Beylerbeyi'nin kendi kapı halkından olan görevliler de tabloda görüldüğü üzere 1642 tarihli defterde ayrıca belirtilmiştir.

1642'de şehirde bulunan ve deftere kaydedilmiş olan dinî görevlilerin sayısı toplam 46'dır. Bunların görevlerine göre dağılımı şu şekildedir.

DİNİ GÖREVLİLER

İmam	13	Müderriş	1
Müezzin	9	Vakıf Görevlisi	3
Hatip	3	Cüzhân	1
Câbi	1	Molla	1
Şeyh	4	Zâviyedâr	1
Hüddâm	2	Duaguyân	1
Farraş	6	-	-

TOPLAM	46
--------	----

Dinî görevliler içerisinde imamlar ve müezzinler tabii olarak sayıca en fazla olanlarıdır. Ayrıca cami görevlilerinden farraş ve hademeler de bu grupta zikredilmiştir.

Erzurum şehrinde bulunan fakirler defterde “fakirân/fakîru'l-hâl”, kimsesizler “bî-kesân”, işsizler de “amel-mandegân” başlığı altında gösterilmiştir.

FAKİR, KİMSESİZ VE İŞSİZLER

A'ma	3
Dul Kadın	35
Fakirü'l-hâl	38
İşsiz	8
Muhtaç	2
Pîr-i Fânî	5
Yetim-kimsesiz	35
Gayr-i müslim dul kadın	7
Gayr-i müslim a'ma	1
TOPLAM	134

Şehirde bulunan fakir, kimsesiz, muhtaç ve işsizlerin sayısı tabloda da görüldüğü gibi önemli bir yekün tutmaktadır.

d. Şehrin İktisadî Yapısı

1642 tarihli defterde yapılan incelemeye göre müslümanlar 50, gayr-i müslimler de 40 farklı meslek icra etmekteydiler. Bu mesleklerde çalışanların isim ve sayıları şu şekildedir:

MESLEK GRUPLARI

Müslümanlar		Gayr-i müslimler	
Meslek Adı	Sayısı	Meslek adı	Sayısı
Attar	4	Bostancı	1
Bakkal	1	Bozacı	1

Berber	8	Börekçi	1
Bezzaz ⁶⁷	4	Çadircı	2
Bostancı	10	Çerçi	2
Börekci	2	Çilingir	1
Çerçi	2	Debbağ	32
Debbağ	13	Değirmenci	2
Değirmenci	3	Dellal	4
Dellak	6	Demirci	3
Dellal	8	Derzi/Hayyat	14
Demirci/Haddad	4	Ekinci	8
Derzi	10	Ekmekçi	2
Dülger	7	Eskici	2
Eğerci	1	Hallac	1
Ekinci	80	Hasırcı	1
Ekmekçi	4	Kassab	6
Eskici	4	Katırcı	2
Eşici	3	Kavukcu	6
Hallac	3	Kazancı	1
Hamamcı	2	Kazzaz ⁶⁸	1
Helvacı	1	Kemancı	10
Kahveci	5	Kemerci	1
Kalaycı	3	Kılınccı	1
Kassab	13	Kireşçi	1
Kaşıkcı	1	Kirmancı	1
Katırcı	5	Körükçü	18
Kavalcı	1	Kuyumcu	5
Ketenci	1	Meyhaneci	2
Kılınccı	1	Mumcu	2
Kuyucu	1	Mutaf	2
Kuyumcu	1	Nalband	5
Küreci	1	Neccar	1

⁶⁷ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 156.

⁶⁸ Beyaz ya da kırmızı ipek. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 154-155.

Lokmacı	1	Papuccu	1
Mestci	3	Rencber	1
Mumcu	1	Semerci	15
Mutaf	1	Sucu	1
Mütevelli	2	Takyacı	1
Na'lici	1	Taşcı	1
Nalband	7	Yapucu	2
Neccar	1	-	-
Papuççu	2	-	-
Rencber	2	-	-
Sabuncu	1	-	-
Sarrac ⁶⁹	12	-	-
Semerci	1	-	-
Şarabdar	1	-	-
Takyacı	1	-	-
Tuzcu	1	-	-
Yapucu	2	-	-
TOPLAM	253		164

Tabloda görüldüğü gibi müslümanların icra ettikleri meslekler içerisinde sayıca en fazla olan, ikinci, dericilik, kasaplık ve sarracılıktır. Gayr-i müslimler içerisinde ise en fazla icra edilen meslek dericilik, körükcülük, kemancılık ve semerciliktir. 1645'te Erzurum'a gelen Evliya Çelebi, şehirdeki ticari hayatla ilgili şu bilgileri vermektedir:⁷⁰ “Çarşısı sekiz yüz kadar dükkanı vardır. Dört kapılı, kârgir kubbeli, ma'mur bir bedesteni var. Sarrachanesi, kazzâzları, kuyumcuları, terzileri, sipah pazarı, tahte'l-kal'ası müzeyyendir. Darbhanesi Erzincan kapusu kurbündedir... Terzisi, kuyumcusu gayet üstad olurlar, şerik, merik adlı kılıçları meşhûr-ı cihandırlar.” Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre kuyumcu ve terziler önemli esnaf gruplarından. 1642 tarihli defterde 10 müslüman, 13 gayri müslim olmak üzere 23 terzinin ve ayrıca da 6 kuyumcunun bulunduğu kaydedilmiştir.

⁶⁹ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 231-232.

⁷⁰ *Seyahatname II*, s. 212-213.

Başbakanlık Arşivi'nde bulunan 1642 tarihli avârız defteri ile Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu bilgilerden XVII. yüzyılın ortalarına doğru Erzurum şehrinin, askerî ve stratejik olarak önemli bir merkez olduğu, ticarî yönden de gelişme kaydetmeye başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1520'den 1642'ye kadar 122 yıllık süre içerisinde şehirde meydana gelen gelişme, burada ortaya konulmaya çalışılmıştır.

“THE CITY OF ERZURUM ACCORDING TO THE AVARİZ DEFTERİ OF 1642”

Abstract

Tapu-Tahrir defters were very important sources on the social and economic structures, and land system during the 16th Century known as a classical period of the Ottomans. In the next century, though partially, Avariz Defters replaced them. Despite the fact that these defters do not reflect dependable demographic figures, these defters are important for the 17th Century. In these defters of the year 1642 there is a great deal of important figures on the constitutional structure, governors, principals, military classes, religious and social foundations of Erzurum

Keywords

Erzurum, state, 17th Century, avariz, Erzurum foundations, the city of Erzurum, East Anatolia, Erzincan, Bayburt

The image shows a page of handwritten musical notation, likely a score for a piece of music. The page is divided into two columns by a vertical line. The text is written in Ottoman Turkish script. The notation consists of several staves, each with a series of notes and rests, connected by a horizontal line. The notes are written in a style characteristic of Ottoman musical notation. There are also some decorative elements, such as a circular stamp or seal on the right side of the page. The overall appearance is that of a historical manuscript or a personal score.

Belge 1

رستم روحی در برهه و برهه لوده قطعاً درین وطنه از ارمین شهر رانان معلوم
 قسماً از لوزی که کتبی که در این شهر و درین وقت قاسم در این شهر و درین وقت قاسم در این شهر
 کتبی و درین وقت قاسم در این شهر و درین وقت قاسم در این شهر و درین وقت قاسم در این شهر

رستم روحی در برهه و برهه لوده قطعاً درین وطنه از ارمین شهر رانان معلوم
 قسماً از لوزی که کتبی که در این شهر و درین وقت قاسم در این شهر و درین وقت قاسم در این شهر

رستم روحی در برهه و برهه لوده قطعاً درین وطنه از ارمین شهر رانان معلوم
 قسماً از لوزی که کتبی که در این شهر و درین وقت قاسم در این شهر و درین وقت قاسم در این شهر

قسماً از لوزی که کتبی که در این شهر و درین وقت قاسم در این شهر و درین وقت قاسم در این شهر
 قسماً از لوزی که کتبی که در این شهر و درین وقت قاسم در این شهر و درین وقت قاسم در این شهر
 قسماً از لوزی که کتبی که در این شهر و درین وقت قاسم در این شهر و درین وقت قاسم در این شهر
 قسماً از لوزی که کتبی که در این شهر و درین وقت قاسم در این شهر و درین وقت قاسم در این شهر
 قسماً از لوزی که کتبی که در این شهر و درین وقت قاسم در این شهر و درین وقت قاسم در این شهر
 قسماً از لوزی که کتبی که در این شهر و درین وقت قاسم در این شهر و درین وقت قاسم در این شهر
 قسماً از لوزی که کتبی که در این شهر و درین وقت قاسم در این شهر و درین وقت قاسم در این شهر
 قسماً از لوزی که کتبی که در این شهر و درین وقت قاسم در این شهر و درین وقت قاسم در این شهر